

GÖKTÜRK DÖNEMİ TÜRK MOĞOL BOY İLİŞKİLERİ (542-745)

Ahmet TAŞAĞIL*

Özet:

Türklerin Moğollarla tarihleri boyunca kader ortaklığı yaptıkları çok açık bir şekilde bilinmektedir. Orta Asya tarihinin henüz ilk devirlerinde büyük bir imparatorluk kuran Hunların zamanından başlayarak, MS 920 yılına kadar Türkler Moğollarla komşuluk hâlinde yaşadılar. Kim büyük devlet kurabildi ise diğerleri ona itaat etmek zorunda kaldı. 13. yüzyılda Cengiz Han önderliğinde gelişen Moğol Türk İmparatorluğu bu ilişkilerin zirvesini meydana getirdi. Bu makalede tarihte Göktürk diye adlandırdığımız Türk Kağanlığı (542-745) devrinde Moğolistan coğrafyasında ve doğusunda yaşamış Türk ve Moğol kökenli boyların durumu ve karşılıklı ilişkileri değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Eski Türk boyları, Eski Moğollar, Moğolistan, Kıtaylar, Çin yıllıkları.

Turkish Mongol Clan Relations in Gokturk Period

Summary: *It is known that Turks and Mongols shared the same destiny during their histories. The Mongols and Turks were neighborhood. It was starting from the time of the Huns established a great empire fist revolution in Central Asia to the 920 AD. The others who were able to establish large state had to obey it. In this time, Mongol - Turks empire developed under the leadership of Cengiz Khan in the 13th century. And, it was an important point in this relationship. In this article, the situation and bilateral relations of Turkish and Mongol origin tribes who lived Turkish Khanate (542-745) period in the history, it is known as Gokturk in, will be examined.*

* Prof. Dr. Yeditepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr

Key words: *Old Turkic tribes, Proto Mongols, Mongolia, Kidans, Chinese annals.*

Türklerin İslam öncesi tarihleri, Moğol ya da Proto Moğol diye adlandırılan kabilelerle içiçe geçmiştir. Daha doğrusu her zaman derin ilişkiler kurmuşlar, çoğu zaman ortak kaderi paylaşmışlardır. Konuyla ilgili bilgi veren Çin kaynakları aydınlatıcı kayıtlara sahiptir. Asıl olan kaynakların ağız birliği etmişçesine Göktürk 突厥 siyasi kuruluşunu, yani Türk Devleti'ni parametre kabul ederek bütün diğer boyları ona göre değerlendirmeleridir. Özellikle kültürel bilgiler içeren metinlerde bu durum çok açıkça görülmektedir.

552 yılında Juan-juan 蠕蠕 Devleti Bumın'ın liderliğindeki Göktürkler tarafından yıkıldı. Sonuçta İl (İllig) Kagan unvanını kazanan Bumın, aynı yıl Göktürk Devleti'ni kurmayı başarmıştı.¹ Takip eden yıllarda Göktürk Devleti Kardeniz'den Kore'ye kadar uzanan bir konfederasyon hâline gelerek bütün Orta Asya'nın tek hâkimi oldu. Bu siyasi teşkilata sonradan Moğol ve Mançu kökenli kabileler de itaat etmişti.² En önemli kabileler Kitan (Ch'i-tan) 契丹, Shih-wei 室韋, Hsi-wei 奚 ve K'u-mo-hsi'ler 庫莫奚 idi. Bunların 6-8. yüzyıllar arasındaki durumları hakkında Çin kaynaklarından detaylı bilgiler elde edebiliyoruz. Bu da bize Moğol ve Türk kökenli kabilelerin tarihi ve kültürü hakkında son derece aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Adı geçen Moğol kabilelerinin tamamı Göktürk Federasyonu'nun içinde yer almışlardı. 582 yılında Göktürk Devleti zayıflayınca Moğol kabileleri, bağımsız hareket etmeye başladılar. Hatta, Çin ile temas kurup onlara bağlandılar. Onların bazen Çin'e bazen Göktürlere itaat etmeleri, fırsatını bulduklarında bağımsız davranmaları 744 yılında Göktürk Devleti'nin yıkılışına kadar sürdü. Büyük Uygur Kağanlığı döneminde (745-840) de aynı durum karakteristik özelliğini korudu. Moğol kabileleri Uygur Federasyonu'nun içinde idi.³

745'te kurulan Uygur Kağanlığı 840'ta Kırgızlar tarafından yıkılınca, Orhun bölgesindeki hâkimiyet Kırgızlara geçmişti.⁴ Buna rağmen Kırgızlar kesin hâkimiyet sağlayamadıkları gibi bölgede mevcut kontrolü de uzun süre elde tutamadılar. 920'lerde Moğol kökenli Kitanların doğudan gelip bölgeyi tamamen işgal etmeleri üzerine Türk kökenli topluluklar Orhun'dan büsbütün uzaklaştı. Artık Türk tarihinin ağırlık merkezi Batı Türkistan olmuştu.

1 Ahmet Taşağıl, *Gök Türkler I*, Ankara 2002, s. 16-18.

2 Taşağıl, age., s.19-59.

3 Colin Mackerras, *The Uighur Empire According to T'ang Dynastic Histories*, Canberra 1968; J. R. Hamilton, *Les Ouighours à L'epoque des Cinq Dynasties D'apres les Documents Chinois*, Paris 1955, s. 27.

4 Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004, s. 78-81.

Bilindiği gibi Kitanlar, batıya doğru hareket etmişler, Tanrı Dağları havâlisinde Karahıtay adıyla tanınan devleti kurmuşlardı. Bölgede yaşayan Uygur, Kıpçak ve Karluk gibi Türk kökenli kabileler de bu devlete bağlandı.⁵ Aslında Karahıtay Devleti Karahanlı Devleti toprakları başta olmak üzere Doğu Türkistan, Güney ve Doğu Kazakistan topraklarında hâkim olmuştu.

Cengiz Han döneminde gerçek değişiklik meydana geldi. Çok sayıda Türk kökenli kabile, devletini çok kısa zamanda bir dünya imparatorluğu hâline getiren Cengiz Han'a bağlandı. Burada vurgulanması gereken nokta Cengiz Han devrine kadar Türk ve Moğol kökenli kabilelerin birlikte yaşamış olmasıdır.⁶ Kıpçak ve Kırgız gibi kalabalık Türk boyları Moğol İmparatorluğu'nun önemli bir parçası olarak şekillenmesinde rol oynadılar. Hatta imparatorluğun asıl bir unsuru hâline geldiler. Uygurların kültürel anlamındaki etkileri Moğol İmparatorluğu'nun merkezinde ve doğu kısımlarında çok fazla hissedildi. Bu beraberlik özellikle Kubilay Han'ın Çin'deki saltanatı esnasında çok açıkça görülmektedir.⁷

Burada kaynakların ışığında Moğolistan coğrafyasında yaşamış Türk ve Moğol kökenli kabileleri ve kabile gruplarını iki ana kısımda inceleyebiliriz.

1-Türk kökenli kabileler

Töles 鐵勒:

Göktürk Devleti tarihinin 627 yılına kadar olan kısmında Baykal Gölü'nün doğusundan Karadeniz'in kuzeyine kadar ulaşan geniş sahada hanedana bağlı diğer Türk boyları yaşıyordu. Devlete bağlı önemli bir unsur olan bu boylar, genellikle "Töles" ismiyle adlandırılmakta idi. Orta Asya'da çok geniş bir coğrafyaya dağılmış vaziyette yaşayan Tölesler, Çin'in diğer komşularına göre en fazla boy sayısına sahip idiler. Töleslerin IV. ve V. yüzyıllarda yaşayan boyların genel ismi olan Kao-ch'e'lerle aynı olduklarına dair çok isabetli bir görüş vardır.⁸ Kısacası I. Göktürk Kağanlığı döneminde hanedana bağlı boyların büyük çoğunluğu Töles adı altında toplanmıştı. Kaynaklara göre Moğolistan topraklarında yaşayan Tölesler, birinci grubu oluşturuyordu.

5 Ahmet Taşağıl, Karahıtay mad, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24, s. 415-416.

6 *Moğolların Gizli Tarihi (Terc. Ahmet Temir)*, Ankara 1986; Erdoğan Merçil, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ankara 2000, s. 29.

7 Bu konuda daha fazla bilgi için bk. B. Ögel, *Sino-Turcica*, Taipei 1964.

8 Bk. W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 79; *İstoriya Sibiri*, I, Moskova 1968, s. 266; Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü (terc. G. Karaağaç)*, İstanbul 1999, s. 57 vd.; Hsüe Tsung-cheng, *T'u-chüeh Shih*, Pekin, 1992, s. 372-273; D. Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Oxford 1998, s. 250-251.

Burada birinci bölge olarak Tola Irmağı'nın kuzeyine işaret edilmekte ve burada P'u-ku 僕骨 (Bugut)⁹ T'ung-lo 同羅 (Tongra), Wei-ho 韋紇¹⁰, Bayırku 拔野古 (Pa-ye-ku)¹¹, Fu-lo 覆羅 boylarının bulunduğu bildirilmektedir. Bu beş boy bir erkinde¹² birleşmişlerdi. 648'i takiben her biri güçlenmeye başlayacaklar ve birer müstakil erkinliklere sahip olacaklardı. Diğer taraftan bu bölge Meng-ch'en 蒙陳, T'u-jo-ho 吐如紇, Ssu-chie 思結 (İzgil)¹³, Hun 渾, Hu-hsie 斛薛 gibi küçük kabileler (urug) de bu bölgede yaşıyorlardı ve toplam yirmi bin yetmiş askere sahiptiler.

A-tie 阿跌 (Ediz):

Ediz Boyu'nun Çin kaynaklarındaki yazılışı A-tie şeklindedir. Daha çok bu başlık altında toplanmış ve anlatılmışlardır. Adı geçen boy ilk önce Töles Boylarının arasında zikredilmez. Ancak, sadece bir kaynaktan Semerkand'ın kuzeyinde belirtilen He-shih Boyu ile A-tie'ler aynileştirilmektedir.¹⁴ Bu metinde Pei Shih ve Swei Shu vesair yerlerde gösterilen Töles Boyları listesinde kaydedilmeyen bir bilgi ile He-shih A-tie bağlantısı ortaya konulmaktadır. Bu bilgiden hareketle 603 yılından önce Ediz (A-tie) Boyu'nun Sır Derya Irmağı'nın kuzeyinde yaşadığı sonucuna varılabilir. Dolayısıyla Batı Gök-türk ülkesi sınırları içinde yaşıyorlardı. Fakat, bu durum oldukça enteresandır. Çünkü daha sonra Baykal Gölü'nün güney doğusunda Tola Irmağı'nın civarında yaşayan boylar arasında gösterilirler.¹⁵ Bu esnada yani 626 yılından önce yetmiş asker sayıları 1700 idi.¹⁶ 627 yılında aynı bölgede beraber yaşadıkları Bayırkular Çin ile temasa geçtiklerinde onlar da Çin'e bağlılıklarını bildirdi-

9 Bu boy daha sonra Uygur Devleti'nin kurulmasında büyük rol oynayacaktır. Tafsilatlı bilgi için bk. G. Çandarlıoğlu, *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı*, (İÜ Ed. Fak. yayımlanmamış doçentlik tezi, 1972), s. 2,15 vd.

10 Kabile isimlerinin bazılarının Türkçelerinin açıklanması için bk. M. Mori, "On Chi-li-fa (Eltäbär/eltäbir and Chi-chin (İrkin) of the T'ie-le Tribes", *Acta Asiatica*, 9, 1965, s. 31-36.

11 Bayırku boyu özellikle II. Gök Türk Devleti döneminde önemli rol oynayacaktır, bk. E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kioü Occidentaux*, Paris 1941, s. 74,89.

12 Erkin unvanının tarihî gelişimi için bk. A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari Askerî unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 15.

13 İzgil=Ssu-chie için bk. Mori, *aynı eser*, s. 43; ayrıca Eberhard, Ssu-chie'nin Türkçesinin Sikari olduğunu söylemektedir (bk. s. 154).

14 T'ai-p'ing Huan-yü Chi 太平寰宇記 (Ts'un Ch'eng-mien yayını Pekin 1955) 198, s. 743.

15 T'ung Tien 通典 (801 yılında Tu Yu tarafından yazılmıştır. Burada 1935 Shang-hai baskısı kullanılmıştır.) 1081a; Wen-hsien T'ung-k'ao 文獻通考 (Ma Tuan-lin tarafından 1254 yılında yazılmıştır, 1935 Shang-hai baskısı kullanılmıştır.) 2699b; T'ai-p'ing Huan-yü Chi 198, 743.

16 not 30.

ler. 648'den sonra onların topraklarının adı Çinliler tarafından değiştirilerek "Chi-t'ien Eyaleti (chou)" oldu.¹⁷

711 yılından sonra reisleri Chia-t'ie-ssu-t'ai idaresinde tabi olduğu II. Göktürk Devleti hükümdarı Kapgan (Mo-ch'o)'dan kaçarak Çin'deki T'ang İmparatorluğu'na sığındılar.¹⁸ Muhtemelen onun oğulları olan Kuang-yen ve Kuang-chin Çin İmparatoru adına başarılı savaşlarda bulundu. Bu sebepten Çin imparatoru onları yüksek makamlara getirdiği gibi kendi tabiiyetine aldı.¹⁹ T'ang Hanedanı adına başarılı hizmetler gördükleri için ölümlerinden sonra onlar adına Çin tarihlerinde biyografiler yazılmıştır.²⁰

Kül Tegin, Oğuzlarla Togu Balık şehrinde savaştıktan sonra Koşulgak'ta Ediz boyu ile çarpışmıştır. Kül Tegin bu savaşta az yağız atına binerek sabırsızca hücum etmiş ve bir eri mızraklayıp, dokuz eri de kuşatarak dövmüştür. Neticede Ediz Boyu halkının Koşulgak Savaşı'nda öldüğü bildirilmektedir.²¹ Ancak, herhâlde arta kalanlar olmuştur ki, 716'da Bilge kağanlık tahtına oturduğunda hâkim olduğu boyların adlarını sayarken onların da adlarını zikretmektedir.²² Kemçik Irmağı'nın Cirgak mevkinde bulunmuş yazıtta da Ediz Boyu'nun adı geçmektedir. Yazıtta söz konusu bey, Ediz urugunu, Kabay boyunu hazineci olarak almıştır.²³

Bayırkular 拔野古:

Bayırkular tarih sahnesinde ilk görüldüklerinde Tola Irmağı'nın kuzeyinde yaşıyorlardı.²⁴

Bu esnada Çince Pa-ye-ku ya da Pa-ye-k'u şekillerinde adlandırılıyorlardı.²⁵

P'u-ku Boyu'nun doğu sınırlarında bulunan Bayırkular, aynı zamanda Mo-ho'ların batı komşusu idiler. Onların yaşadığı toprakların genişliği bin li olup Gobi Çölü'nün kuzeyinde yeşil bozkırlarda ikamet ediyorlardı.²⁶

17 Hsin T'ang Shu 新唐書 (Wo Yang-hsiou ve Sung Chi tarafından 1060 yılında tamamlanmıştır. 1985 T'ai-pei baskısı kullanılmıştır.) 217B, s. 6143; T'ung Tien, *aynı yer*.

18 Taşağıl, Kapgan, *Belleten*, 218, s. 67, 68.

19 T'ung Tien, *aynı yer* ve de Hsin T'ang Shu 217B, *aynı yer*.

20 Hsin T'ang Shu 217B, *aynı yer*.

21 Kül Tegin Kuzey 5, 6.

22 Bilge Kagan, Doğu 1.

23 Bk. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987, s. 490, 491.

24 T'ung Tien 1081a; Wen-hsien T'ung-k'ao 2699a; T'ai-p'ing Huan-yü Chi 198, 737.

25 Hsin T'ang Shu 217B, 6139.

26 not 36 ve 37.

Doğu Göktürk Devleti'nin 625 yılından sonra zayıflamayı yüz tutması üzerine başıboş kalan Bayırkular, P'u-ku, T'ung-lo, Hsi ve K'u-mo-hsi gibi boylarla birlikte 629 yılında Çin sarayına gelip bağlılıklarını bildirdiler.²⁷ Ancak, bundan sonra 647 yılına kadar yaklaşık on sekiz yıl adlarından bahsedilmemektedir. Bu esnada Doğu Göktürk ülkesinde hâkimiyeti ellerinde tutan Sir Tarduşlara bağlanmış olmalıydı.

Bu yılda yani 647'de reisleri Ch'ü-li-shih İlteber bütün boy halkıyla birlikte T'ang İmparatoru'na itaat etti.²⁸ Bunun üzerine imparator onun boyunu You-ling askerî valiliği ilan etti.²⁹ Reis Ch'ü-li-shih İlteber ise sağ muhafızları generalliğine getirilip askeri vali³⁰ tayin edildi. Böylece İzgil, Bugu, Tongra gibi boylarla Çin hâkimiyetine girmişlerdi. Ancak, adı geçen boyların halkları 656 yılını takiben Çin idaresine karşı isyan etmişlerdi. Bunun üzerine Çin'deki T'ang İmparatoru Chang Jen-t'ai adlı generali onların yaşadıkları yere göndermiş ve reislerinin başını kesip öldürmüş, neticede kanlı bir şekilde bu ayaklanmayı bastırmıştı.³¹

682 yılında İlteriş Kutlug liderliğinde bağımsızlığını kazanan Göktürkler, devletlerini kurduklarında Bayırku gibi çok sayıda boy da onlara tabi oldu.³² 700'lü yılların başına gelindiğinde iktidarda bulunan Kapgan'ın sert ve acımasız idaresi yüzünden diğer Türk boyları sık sık ayaklanıyordu. 710'dan sonra çıkan isyanlarda Bayırkular da görülmektedir. 710 yılında Türgi Yargun Göl'de Bayırkular ile Bilge ve Kül Tegin kardeşler savaştılar. İsyen eden diğer boylar gibi Bayırkular da Kapgan'ın zalimce idaresine karşı başkaldırmışlardı. Reisleri Ulug Erkin mağlup olunca yanındaki az sayıdaki askerle kaçıp gitmişti.³³ Onlardan ele geçirdiği Ak Aygır'a, Kırgızlarla yaptığı savaşta binmiş ve söz konusu at uyluğundan vurulmuştu.³⁴ 716 yılında Kapgan Kagan, bastırdığı bir Bayırku ayaklanmasından geri dönerken söğüt ormanında onlar tarafından kurulan bir pusuya düştü ve öldürüldü.³⁵ Onların yanında bulunan

27 Bu bilgi sadece Hsin T'ang Shu 217B' s. 6140'da bulunmaktadır.

28 T'ung Tien 1081a; Wen-Hsien T'ung-k'ao 2699a; Hsin T'ang Shu 217B, s. 6140; T'ai-p'ing Huan-yü Chi 198, s. 737; Hsüe Tsung-cheng, s. 228.

29 Tu-tu-fu.

30 Tu-tu.

31 Hsin T'ang Shu 217B, s. 6140.

32 Taşağıl, Kutlug Kagan ve II. Gök Türk Devleti'nin Kuruluşu, *Bir Dergisi*, s. 232 vd.

33 Kül Tegin D, 34 ; L. Bazin, *Les Calendriers...*, s. 226; Kafesoğlu, s. 113.

34 Kül Tegin Doğu, 35, 36.

35 Liu, aynı eser, I, s. 171, 223; L. Bazin, s. 234.

bir Çinli devlet adamı Ho Ling-ch'üan, Kapgan''n kesik başını Çin başkentine getirmişti.³⁶

716 yılında Bilge Kağan, Göktürk Devleti tahtına oturduktan sonra kendi faaliyetlerini sayarken kuzeyde Yır Bayırku ülkesine kadar sefer tertiplendiğini bildirmektedir.³⁷

Bütün bu faaliyetlerine rağmen Bayırkular herhangi bir siyasi kuruluş oluşturacak güç bulamadılar. Ancak, 742 yılında II. Göktürk Devleti'nin za-yıflaması üzerine bağımsız kalıp tekrar Çin'le temas kurabildiler.³⁸

Bayırkuların yaşadığı yerler güzel otlarla kaplı çayırıklar idi. Asker sayı-larının on binden fazla olduğu bildirilen bu boyun insan sayısı altmış bin çadır ile ifade edilmiştir.³⁹ Bunun yanında iyi atlar yetiştirdikleri ve kaliteli cins demir madeni çıkardıkları belirtilmiştir. Bayırkuların yaşadığı yerden K'ang-kan Deresi (Irmağı) geçiyordu. Onlar çam ağacını keserek adı geçen ırmağa atarlar üç sene⁴⁰ beklettikten sonra ağaç taşlaşıp yeşilimsi bir renk alır ve bunun buldukları yere dikerlerdi. Ataları buna ırmağın adından dolayı K'ang-kan taşı derlerdi. Bazı devlet adamları taşın yakınında ikamet ederler, çam taşlaş-tıktan sonra onlar için abide olurdu. İnsanları ağaç ayak (kabi) takarlar ve buz üzerine koyarak geyik avlarlar. Ekin ekme işine az oranda yapan Bayırkuların gelenekleri büyük oranda Töles boyları ile aynı idi. Ancak, dillerinde çok az farklılıklar bulunuyordu.⁴¹

Basmıllar 把 悉 蜜:

Basmılların adının Çince transkripsiyonu Pa-hsi-mi'dir. Yaşadıkları top-rakların bir diğer adı Pi-la Ülkesi idi.

Basmıllar, 603 yılı dolaylarında bildirilen Töles boyları arasında gösteril-mezler.⁴² Buna rağmen yine de Sui Hanedanı devrinde (581-617) Turfan'ın kuzeyi, Baykal Gölü'nün güneyi, Kırgızların güney doğusunda dağınık hâlde yaşadıkları ifade edilmişti. Tun-huang'a 9 bin li (yaklaşık 4500 km) mesafede oldukları da vurgulanmıştır. O sıralarda hane sayıları iki binden fazla idi.⁴³

36 Taşağıl, Kapgan..., s. 70.

37 Kül Tegin Güney 4; Bilge Kağan Kuzey, 3.

38 Hsin T'ang Shu, aynı yer; Wen-hsien T'ung-k'ao 2699a.

39 T'ai-p'ing Huan-yü Chi 198, s. 737'de ise altmış bin insan olarak bildirilmiştir. Bu rakam daha doğru olabilir.

40 Bekletilen yıl sayısı Hsin T'ang Shu 217B'de üç yıl, Wen-hsien T'ung-k'ao ve T'ung Tien'de iki yıl olarak belirtilmiştir.

41 T'ai-p'ing Huan-yü Chi 198, s. 738; Hsin T'ang Shu 217B, s. 6140.

42 Bk. SS 84, s. 1879, 1880; PS 99, s. 3203-4. Ayrıca bk. Taşağıl, Töles..., s. 234-244.

43 T'ung Tien 1083; Wen-hsien T'ung-k'ao 2717c.

Çin ile ancak 649 yılında ilk siyasi temaslarını kurabildiler. Herhâlde bundan önce Sir Tarduşlara bağlı idiler. Buldukları yere göre bu karara varabiliyoruz. Bu esnada başlarında Tou-mao Tarkan Fei-lo-ch'a bulunuyordu.⁴⁴ Ondan da önce Göktürk Kağanlığı'na tabi olarak yaşıyorlardı. Bilge Kagan yirmi yaşında iken yani 703 yılında Basmılların üzerine bir sefer düzenlediğini bildirmektedir. Basmılların reisi Iduk Kut, vergisini ödememiş, bunun üzerine Bilge onları yenip yeniden devlete olan yükümlülüklerini yerine getirmelerini sağlamıştı.⁴⁵

İlginç bir başka nokta Çin kaynaklarının 742 yılına kadar bir daha adlarından bahsetmemeleridir. Bu durum fazla askerî güce sahip olmadıkları ve Çin'e nazaran uzakta buldukları sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Söz konusu yılda iyice kuvvetlenmişlerdi ki, bu yüzden Uygurlar ile ittifak yaparak Göktürk Kağanı Ozmış'ı öldürdüler.⁴⁶

Bundan sonra onların reisi A-shih-na Ho-la Bilge Kagan oldu.⁴⁷ Yardım talebinde bulunmak için Çin'e elçi gönderip teşekkür etti. Karşılığında Çin İmparatoru Hsüan-tsung ona mor sivil elbise, altın süslerle işlemeli kemer ve balık heybesi sundu. Ancak, aradan üç sene geçmeden Karluklar ve Uygurlar tarafından mağlup edildi. Yenilgiden sonra Turfan'a kaçan Basmıl reisi sonra Çin başkenti Ch'ang-an'a sığındı. T'ang Hanedanı İmparatoru ona sol muhafızları generalliği unvanını tevcih etti. Geride kalan insanları ise Uygur Kağanlığı'na tabi oldu.⁴⁸

Basmılların adı Şine Usu Yazıtı'nda da beş yerde taşta kazınmıştır. 747'de Uygurların kağanı olan Bayan Çor (Mo-yen Ch'o), diğer unvanı Tengride Bolmuş İl-etmiş Bilge Kagan kuzeydeki ve batıdaki kavimlerle savaşırken, Basmıllar düşman olup onun merkezine doğru hareket etmişler, kağan onları ilk etapta durduramamıştı.⁴⁹ Çünkü, o sırada Karluk ve Türgişlerle savaşıyor-

44 Chavannes, *Additionalles...*, s. 19; Salman, Basmıllar ve Beşbalık bölgesinin Diğer kabileleri, *Marmara Ü Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, 1991, s. 166.

45 Bilge Kagan Doğu, 25; ayrıca bk. H. Salman, "Basmıllar ve Beşbalık Bölgesinin Diğer Türk Kabileleri", s. 165 vd.

46 Tafsilatlı bilgi için bk. Taşağıl, "Gök Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten*, 236, s. 26-29; D. Sinor, *The Cambridge History of Inner Asia*, Cambridge 1990, s. 313

47 A-shih-na adının burada kullanılması çok ilginçtir. Bu durum bize Basmılların Gök Türk Hanedanlığı ile olan yakınlığı sorusunu akla getirmektedir.

48 Hsin T'ang Shu 217B, 6143-44; Wen-hsien T'ung-k'ao 2717c.

49 Şine Usu, Güney, 4.

du.⁵⁰ Daha sonra muhtemelen 9. ayda mağlup etmiştir.⁵¹ Bundan sonra ikinci kez daha onlarla savaşan Bayan Çor, onların gücünü tamamen azaltmıştır.⁵²

Basmılların adı XI. Yüzyılda yeniden tarih sahnesinde görülmektedir. Özellikle Doğu Karahanlılar zamanında iki defa adlarından bahsedilir. Adı açıklanmayan Doğu Karahanlı hükümdarı Basmıl ve Çomullar üzerine sefer düzenleyip onları mağlup etmiştir.⁵³ Yine Kaşgarlı'nın zikrettiği ikinci Basmıl seferi yine aynı asrın ikinci yarısında müslümanların yardım çağrısı üzerine Karahanlı ileri gelenlerinden Arslan Tegin tarafından kırk bin kişilik ordu ile önce İli Irmağı'nın arkasından Yamar (Emil) Irmağı'nı geçerek Yabaku reislerinden Büge Budraç kumandasındaki yedi yüz bin gayrimüslim askere karşı tertiplenmiştir. Yedi yüz bin sayısı abartılı olmalıdır. Fakat, neticede Arslan Tegin, Yabaku ve Basmıllara karşı büyük bir zafer kazanmıştır.⁵⁴ Yine aynı asırda Çin'in kuzey batısındaki Ordos-Alaşan bölgesinde Basmıl Boyu'nun adı geçmektedir.⁵⁵

Basmıllar sağlam yapılı, sağlıklı enerjik insanlar idi. Ayrıca cesur oldukları vurgulanmıştır. Avcılık ve nişancılıkta çok usta idiler Ülkeleri çok karlı olduğu için tahtadan at yaparlar, karların üzerinde hızla kayarak geyikleri takip ederlerdi. Onların zırhı kalkana benzer ve başı yüksektir; altına at derisinden kıl elbise (parça) koyarlar (yapıştırırlar); karın üzerine koyarlar, ağaç ayakka-bı gibi ayaklarının altına bağlarlardı. Eğer bayır aşağı ise üzerinde ilerleyerek geyikleri takip ederler, şayet düz arazide ise geyiğe doğru sopaların yardımıyla ilerlerler; aynı kayak gibi, yokuş yukarı ise elleri ile tırmanırlardı. Her avda yakalanan geyikler eve götürülüp yenilir. Sonra yerlerini değiştirirler. Başka bir yere göç ederler. Huş (kayın) ağacının kabuklarından yapılmış evlerde otururlar. Kocalar saçlarını keserler ve kayın ağacı kabuğundan şapka yaparlardı.⁵⁶

Ch'i-pi 契苾:

Bu boy ilk defa 603 yılı dolaylarında tarih sahnesinde belirlemektedir. Söz konusu Ch'i-pi Boyu o esnada Hami'nin güneybatısında, Karaşar'ın kuzeyinde Tanrı Dağları'nın Aktag denen bölgesindeki eteklere yakın yerde oturu-

50 Şine Usu Güney, 5.

51 Şine Usu Güney, 7.

52 Şine Usu, Güney 12, 13, B, 2.

53 *Divanu Lugat'it-türk*, I, s. 459.

54 *Divanu Lugat'it-türk* II, s. 312, III s. 356; O. Pritsak, Karahanlılar mad. *IA*, VI s. 260; Salman, *aynı eser*, s. 177, 178.

55 Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1980, s. 144.

56 T'ung Tien, aynı yer; Wen-hsien T'ung-k'ao 2717c.

yorlardı. Aynı bölgelerde P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ye-shih ve Yü-ni-hu gibi boylar da vardı. Hepsini birlikte yirmi bin asker çıkarabilecek güce sahiptiler.⁵⁷

598 yılından sonra gelişen olaylar ve Göktürk-Çin savaşlarının uzun sürmesi, Doğu Göktürk Devleti idarecilerinin eski kuvvetlerini toplama yönünde önemli adımlar atmaları, Sui İmparatorluğu'nu Töles Boylarını isyana teşvike sevk etmişti. Neticede Doğu ve Batı Göktürk Devletleri zayıflayarak hükümdarlarını kaybettiler. Batı Göktürk Devleti'nin başında Ch'u-lo, kağan olarak görüldü.⁵⁸ Adı geçen kağanın zalimce idaresi, ağır vergiler toplaması sakinleşen Töles boylarının baş kaldırmasına yol açtı. Özellikle boy reislerinin birkaç yüzünün sebepsiz yere öldürülmesi isyanın patlak vermesine sebep oldu (604). İşte söz konusu bu boylar arasında Ch'i-piler önde geliyordu. İlterber unvanlı onların reisi Ko-leng, Ch'u-lo'yu mağlup edip T'an-han (Tafgan) Dağı'nda Baga Kağan unvanıyla ikamete başladı. Adı geçen kağan cesaretle emsalsiz olduğu için halkın kalbini fevkalade kazanmıştı. Üstelik Karaşar, Hami, Turfan gibi şehir devletçiklerinin hepsi ona itaat etti.⁵⁹

O ölünce yerine oğlu He-li saltanatı devam ettirdi. 632 yılında Doğu Göktürk Devleti yıkılıp Batı Göktürkleri de iç karışıklıklara sürüklenince ortaya çıkan boşluktan istifade eden Ch'i-piler, Çin ile siyasi temas kurdular. T'ang Hanedanı İmparatoru onları Kansu'daki Kan ile Liang arasında bir bölgeye yerleştirdi ve topraklarına Yü-hsi Eyaleti adı verildi. 653 yılında Çinliler, onları siyasi olarak kendi imparatorluk sınırlarından dışarıda tutarak, Doğu Göktürk ülkesinde kurulan Yen-jan, büyük genel askerî valiliğine dâhil edip, Ho-lan askerî valiliği yaptılar. Reisleri Ho-li, Çin adına birçok savaşta başarı kazandı. Onun soyunun oturduğu yerlere 701 yılında Chen-wu bölgesi de ilave edilmiştir.⁶⁰

Chü:

Chü Boyu, Bayırkuların kuzey doğusunda yaşıyordu. Onlara göre beş yüz li yani yaklaşık 235 km. mesafede, altı günlük yolda idiler. Topraklarında ağaçların çok sayıda mevcut olduğu bildirilen Chüler otluk araziye sahip değillerdi. Ancak daha çok topraklarında yosun vardı. Otsuzluktan dolayı at ve koyun beslemeyen Chü insanları geyikleri evcilleştirmişlerdi. Geyikleri arabalara koşarlar ve sürerlerdi. Arabaları üç dört adam kullanırdı ya da bine-

57 Not 37 ve ayrıca T'ai-p'ing Huan-yü Chi 198, s. 742 sadece Ch'i-pilerin asker sayısının 2 bin olduğu bildirilmiş, T'ung TienT 1081b'de ise üç bin şeklinde ifade edilmiştir.

58 Taşağıl, *Gök Türkler*, s. 88-92.

59 Pei Shih, aynı yer; Sui Shu, aynı yer.

60 Hsin T'ang Shu 217B, s. 6142; Wen-hsien T'ung-k'ao 2699b.

bilirdi. Geyiğin derisinden elbise yaparlar, topraklarındaki yosunları yerlerdi. Ağaçlardan ev yaparlardı ve asil olan olmayan herkes bu evlerde otururdu.⁶¹

Chü-hai:

Chü-hai Boyu, Maveraünnehr'in kuzeyinde Arıs (Sır Derya'nın bir kolu) Irmağı'nın yanında Ho-shih, Po-hu, Pi-kan, Ho-pi-shih, Ho-t'o-ssu, Pa-ye-wei ve Ho-ta gibi çok sayıda boylarla birlikte yaşıyordu. Otuz binden fazla asker sayısına sahip oldukları bildirilmektedir.⁶²

Ch'ü-tu-wei:

Çinliler tarafından ilk defa adlarından Sui Hanedanı devrinde (582-617) haberdar olunan bu boy, Shih-wei kabilesinin kuzeyinde idi. Onların insanları çok uzun olup elbiseleri kısaydı. Saçlarını bağlamazlar, topraktan oyulmuş mağaralarda ikamet ederlerdi. Çok domuz hayvanı vardır. Koyun, at ve sığır gibi hayvanlar yoktu. Bu boyun menşeyini tayin etmek zordur, fakat Moğol ya da Türk-Moğol boyu olarak gösterilebilir.⁶³

Fu-lo 覆羅:

Töleslerden gelen bu boy 600'lü yılların başında Tola Irmağı'nın kuzeyinde Bayırku, Bugu, Tongra, Wei-ho gibi boylarla birlikte yaşıyorlar ve tek erkin idaresinde bulunuyorlardı.⁶⁴

Hu-hsie 斛薛:

Hunlar gibi doğudaki Töles Boyları gurubu içinde yer alan Hu-hsieler, yirmi bin asker çıkararak birliğin içinde yer alıyordu.⁶⁵ 627'den sonra Hu-hsieler ise Tongra Boyu'nun kuzeyinde bulunup on bin yetmiş askerleri mevcut olduğu bildirilmiştir.⁶⁶ Hâlbuki iki kabileden müteşekkil olup birlikte oturdukları ve yetmiş asker sayılarının yedi bin olduğu ifade edilmiştir.⁶⁷ Diğer taraftan Çin sarayına geldiklerinde onların toprakları eyalet ve ilçelere (chou, hsien) bölündü.⁶⁸

61 Hsin T'ang Shu 217B, s. 6146; Wen-hsien T'ung-k'ao 2699b; T'ung Tien 1081b.

62 Pei Shih 北史99, s.3304; SS 隋書84, s. 1880.

63 Wen-hsien T'ung-k'ao 2717c.

64 Pei Shih aynı yer; Sui Shu aynı yer.

65 Pei Shih 99 aynı yer; Sui Shu aynı yer.

66 Hsin T'ang Shu 217B, s. 6145.

67 T'ung Tien 1081a; Wen-hsien T'ung-k'ao 2699b.

68 Wen-hsien T'ung-k'ao 2699b.

Hun 渾:

En doğudaki Töles Boylarının küçükleri olan Hunlar, 603 yılı dolaylarında Tola Irmağı civarında bulunuyorlardı. Yanlarında Meng-ch'en, T'u-ju-ho, İzgil (Ssu-chie), Hu-hsie gibi yine küçük boylar yaşıyorlardı.⁶⁹ Töles Boylarının en güneyinde olanı Hunlar idi. Bunlar 630 yılında reisleri ilteber unvanlı A-t'an-chih liderliğinde Çin İmparatoru'na bağlılığını sundu. 647'de Sir Tarduşlar tamamen Çin'e itaat etti. Onların toprakları Kao-lan askerî valiliği adını aldı. Daha sonra doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldı.⁷⁰

Meng-ch'en 蒙陳:

Töleslerden gelen Meng-ch'en'ler, T'u-ju-ho, Ssu-chie, Hun, Hu-hsie ve diğerleri urug durumunda idiler. En doğudaki gurubun yanında yaşıyorlardı. Toplamda yirmi bin asker çıkarabilme gücüne sahiptiler.⁷¹

Sir (Altı Sir):

Sir Tarduşların meydana gelmesi Hsie Boyu'nun Yen-t'o'ları hâkimiyetine alması ile karışmaları sonucu olmuştu. Bu boy 627'den sonra kuvvelenip Çin tarafından da tanınan bir kağanlık kurunca çok sayıda boy onlara bağlandı. Bu boy birliği 647'de Sir Tarduşların Çinliler ve diğer boylar tarafından bozguna uğratılması ile dağıldı. II. Göktürk Devleti döneminde hâlâ özellikle Tola Irmağı tarafında oturan boy gurubu için bu ad kullanılmış olmalıdır.

Bilge Kagan tahta çıktığında tebasını sayarken "Altı Sir, Dokuz Oğuz, İki Ediz" gibi boy guruplarının adlarından bahsetmektedir.⁷² Tonyukuk Yazıtı'nda ise beş yerde geçen "Sir" kelimesi hepsinde Türk Sir, Bodun, Oğuz grubu gibi Tola Irmağı havâlisinde yaşayan Sir grubu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.⁷³

Ssu-chie 思結:

İzgiller (Ssu-chie), 603 yılı dolaylarında Tola Irmağı civarında yaşayan Töles Boylarının urug olanlarındandır. O esnada Meng-ch'en, T'u-ju-ho, Hun ve Hu-hsie gibi boylarla birlikte oturuyorlar ve genel toplamda yirmi bin asker çıkarabiliyorlardı.⁷⁴ 647 yılından sonra Çin'e bağlandılar.

69 Pei Shih 99, s. 3303; Swei Shu 84, s. 1879.

70 Hsin T'ang Shu 217B, s. 6141.

71 Pei Shih 99 *aym yer*; Swei Shu 84, s. 1879.

72 Bilge Kagan, Doğu, 1.

73 Tonyukuk, 3, 11, 60, 61, 62.

74 Pei Shih 99, s. 3303; SS 84, s. 1879.

Bundan sonra İzgiller, Sir Tarduşların yerinde görülürler. Çok sayıda diğer Türk boyu gibi onlar da Çin ile temas kurabildiler ve Çin eyalet teşkilatı tarzında teşkilatlandılar.⁷⁵

715 yılında Kapgan Kagan'ın ülkesi isyanlarla sarsıldığı sırada İzgiller de isyan etmişlerdi. Kül Tegin, Alp Salçı Kır atına binip savaşa çıkmıştı. Bilge ve Kül Tegin neticede onları orada mağlup etti. Kül Tegin'in atı orada öldü (düştü).⁷⁶

Tarduş:

II. Göktürk Devleti'nin kuruluşu esnasında millet düzenlenirken Töles ve Tarduşların adından bahsedilmektedir.⁷⁷ Milletlin yeniden bir araya getirilip teşkilatlanması anlatılırken Taruş ve Töles adlarının zikredilmesi onların 552-630 yılları arasında oynadıkları tarihî rolün öneminden dolayıdır. II. Göktürk Devleti döneminde 682'den sonra Tölesler doğuda, Tarduşlar batıdadır. Dolayısıyla İrtiş Irmağı taraflarında olduklarını tahmin ediyoruz.⁷⁸

692'de Kapgan Kagan olduktan sonraki teşkilatlanmada ise Bilge, Tarduşların üzerine şad olarak tayin edildi.⁷⁹ 732 yılında Kül Tegin'in cenaze törenine katılanlardan birinin adı da Tarduş İnançu Çor idi.⁸⁰

Tarduş Boyu'nun adı yazıtlarda dolaylı olarak kaydedilmiştir. 696-97 yıllarında Kırgızların bulunduğu yere baskın yapan Tonyukuk daha sonra hanımının ölümü üzerine Kapgan geri dönünce tek komutan kalmıştı. 698'de İnel ve Bilge'nin katılımıyla Yarış Ovası'na doğru ilerlemiştir. İşte Kapgan'ın yeni yaptığı bu tayin sırasında Tarduş Şad'ın adı geçmektedir.⁸¹ Söz konusu Tarduş Şad'ın Bilge olduğu bilinmektedir. Daha sonra savaş kazanılınca On Oklar (Türgişler), Tarduş Şad'a doğru kovalanılmıştır (699).⁸²

Kül Çor adlı bir Türk beyinin adına dikilen ve 716 tarihli olduğu tahmin edilen İhe Hüşotu Yazıtı'nda da Tarduşların adı geçmektedir. Buna göre Kül Çor veya Kül İç Çor, Tarduş halkını idare ediyordu.⁸³

75 Hsin T'ang Shu 217B, s. 6146; Hsüe Tsung-cheng, *T'u-chüie Shih*, Pekin 1992, s. 227, 371-377.

76 Kül Tegin, Kuzey, 3, 4.

77 Kül Tegin, Doğu, 13; Bilge Kagan, Doğu, 12.

78 Bilge Kagan, Güney, 13.

79 Kül Tegin, Doğu, 17; Bilge Kagan, Doğu, 15.

80 Kül Tegin, Kuzey, 13.

81 Tonyukuk, 31.

82 Tonyukuk, 41.

83 İhe Hüşotu, D, 14.

Bayan Çor, kağan olduktan sonra sıklıkla diğer boylarla onları kendine bağlamak için savaşıyordu. 749'lu yıllarda Tatarlarla savaştıktan sonra iki oğluna yabgu ve şad unvanlarını verip Tarduşların üzerine idare için göndermişti.⁸⁴ Hoytu Tamır (günümüz Moğolcasında Hoid Tamır) Yazıtları'nın Tarduşlara ait olduğu sanılmaktadır. Yine Kül Çor unvanlı Tarduş idarecisinin Beşbalık'a karşı düzenlenen seferde kazandığı başarılar anlatılmaktadır.⁸⁵

Tokuz Oguzlar (Dokuz Oğuz-Chiou-hsing 九姓):

Dokuz Oğuz kavramı, 626 yılını takiben Doğu Göktürk Devleti'nin zayıflaması üzerine yukarıda açıklamaya çalıştığımız Töles Boyları grubunun Tola Irmağı civarı ve Kerulen'e doğru yani Doğu Göktürk ülkesinin doğu kısmında yaşayanların kaynaklarda zikrediliş şeklidir. Genelde Dokuz Oğuz Boyları şu isimleri taşıyorlardı P'u-ku, Hun (Qun), Bayırku (Pa-ye-ku), Tonra (T'ung-lo), Ssu-chie, Ch'i-pi, A-pu-sse. Ku-lun-wu-ku, Ediz (A-tie).⁸⁶

Söz konusu bu boylar adlarının başlığı altında kaynakların bilgi verdiği ölçüde eserimizde incelenmiştir. Özellikle Doğu Göktürk Devleti'nin yıkılışı sonucu Çin ile temas kurmuşlar ve çeşitli askerî valilik unvanları almışlardır.⁸⁷

679 yılında Çin'deki T'ang Hanedanı'na karşı başlayan Göktürk istiklal hareketinin başarıya ulaştıktan sonra öncelikle Dokuz Oğuz Boylarıyla çarpışacağı tabii idi. Bu yüzden Orhun Yazıtları'nda da çok sık bahsedilen Dokuz Oğuz-Göktürk mücadeleleri çok sıklıkla meydana gelmiştir.⁸⁸

Uygur Devleti'nin 742'den itibaren Ötüken merkezli olarak yükselmesi Dokuz Oğuzların onlara bağlanmasına sebep olmuştur. Bundan sonra Uygurların bir parçası durumunda hayatlarına devam edeceklerdir.⁸⁹ Nitekim Uygur Devleti bu yüzden İslam kaynaklarında Dokuz Oğuzlar (Tokuz Guz) şeklinde kaydedilmiştir.⁹⁰

84 Şine Usu, D, 6, 7.

85 Hoytu Tamır, 3.

86 Liu, II, s. 592; J. Hamilton, "Toquz Oguz...", s. 23-63; M. Mori, *aynı eser*; Kafesoğlu, s. 123,124; Ö. İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, 1987, s. 13; Taşağıl, *Gök Türkler II*; aynı müel, Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış, s. 234-243.

87 Liu, II, s. 592; J. Hamilton, "Toquz Oguz...", s. 23-63; M. Mori, *aynı eser*; Ö. İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, 1987, s. 13; Taşağıl, *Gök Türkler II*, s. 41-47.

88 Taşağıl, II. Gök Türk Devletinin Kuruluşu, s. 227-243.

89 Bu konuda tafsilen bk. E. G.Puleyblank, "Some Remarks on the Tokuzoghuz Problem", *UJbr*, 1956, 28, 35; J. Hamilton, *aynı eser*, s. 13-63; C. Mackerras, *The Uighurs, The Cambridge Earl History of Inner Asia*, s. 320.

90 V. Minorsky, "Tamim İbn Bahr's Journey to the Uyghurs", *BSOAS*, 1948, s. 281 vd.; diğer İslam kaynakları için bk. Şeşen, s. 17, 19, 20-23, 42-45, 58, 60, 61-65 vs., 72 vd. 100 vd. 134 vd. 143 vd., 163.

II. Göktürk Devleti'nin kuruluşu sırasında Dokuz Oğuzların kağanı Kutlug ve Tonyukuk'a karşı Çinliler, Kıtanelarla irtibata geçerek az sayıdaki Göktürk halkının geliştiğini, kağanlarının cesur olduğunu, sözcülerinin cesur olduğunu, onların var oldukça Çinlileri ve Kıtaneları öldüreceklerini söyledi. Sonra ittifak teklif etti. Ancak, daha önce harekete geçen Tonyukuk, Kök Öng Irmağı'nı aştıktan sonra orduyu Ötüken Dağları'na doğru sevk etti. İngek Gölü ile Tola Irmağı'ndan Oğuzlar altı bin kişilik ordu ile üzerlerine geldi. Tonyukuk'un asker sayısı iki bin idi. Neticede Dokuz Oğuzlar büyük bir bozguna uğradılar.⁹¹ Bundan sonra Oğuzların hepsi gidip Kutlug Kagan'a bağlandı.

Bilge Kagan'ın milletine hitabında kendi sözünü iştmesi gerekenler arasında Dokuz Oğuz beyleri ve halkının da adı zikredilmektedir.⁹² Onun ifadesine göre Dokuz Oğuzlar, Göktürk Devleti'nin önemli unsurlarından biridir. Daha sonra II. Göktürk Devleti'nin kuruluşu ve gelişmesinde Kutlug Kagan'ın mücadele ettiği boylar arasında görülürler. Bu kez de Baz Kagan'ı, Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtanelar ve Tatabularla birlikte adları geçmektedir. Ancak, dikkat çekici nokta ilk zikredilişlerinde olduğu gibi bodun kavramıyla birlikte anılmalarıdır.⁹³ Bu da Dokuz Oğuzların tek bir boydan oluşmadıklarını kalabalık bir kütle hâlinde yaşadıklarını göstermektedir.⁹⁴

714 yılında Karluklar ve Basmılların isyanı, Bilge Kagan tarafından bastırıldıktan sonra onun kendinden gördüğü Dokuz Oğuzlar da düşman olmuşlardı. Bilge Kagan, bunu "Gök ile yer arasındaki karışıklık sebebiyle ödlerine hased girdiği için düşman oldular." şeklinde açıklamaktadır. Onlarla bir yılda dört kez savaşan Bilge, Togu Balık'ta Antargu'da Çuş Irmağı başında ve Ezgenti Kadız'da çarpışıp hepsini hezimete uğratmıştır.⁹⁵ 716 yılında Dokuz Oğuzlar yerlerine yurtlarını bırakıp Çin'e doğru gittiler.⁹⁶

Taçam adlı bir Türk beyine ait olduğu sanılan Ongin Yazıtı'nda da Dokuz Oğuzlardan bahis vardır.⁹⁷ Yine onlarla savaşılmış, devlete tabi olmaları sağlanmıştır.

91 T, 9; ayrıca bk. Taşağıl, Kutlug Kagan ve II. Gök Türk Devletinin Kuruluşu, s. 234-236.

92 Kül Tegin, Güney, 2; Bile Kagan, Doğu, 1.

93 Tokuz Oguz Budun, ayrıca bk. Hsüe Tsung-cheng, *T'u-chüeh Shih*, s. 226.

94 Kül Tegin, Doğu, 14; Bilge Kagan, Doğu, 12.

95 Bilge Kagan, Doğu, 29-31; Kül Tegin, Kuzey, 4.

96 Bilge Kagan, Doğu, 35.

97 Ongin, Güney, 6; H. N. Orkun, 128, 129.

716'lı yıllarda Kül Çor isimli bir Türk beyi adına dikilen İhe Hüşotu Yazıtı'nda (günümüz Moğolcasında İh Höşööt) da Dokuz Oğuzlar anlatılmaktadır. Buna göre Dokuz Oğuzlarla yedi kez savaşmıştı.⁹⁸

Dokuz Oğuzların, Bayan Çor Kagan ile de mücadeleleri söz konusudur. Şine Usu Yazıtı'nda, Dokuz Oğuzlar üzerinde yüz yıl hâkim olunup idare edildikleri yazılmaktadır.⁹⁹ Bayan Çor Kagan'ın kendisi de Uygur Devleti'nin yükselişi sırasında Dokuz Oğuzların hepsini toplamıştır.¹⁰⁰ Bayan Çor'un 751 yılında da Dokuz Oğuzlarla mücadele ettiğini görüyoruz.¹⁰¹

Bu esnada Dokuz Oğuzlar, Anı Irmağı kıyısında oturup Kırgızlarla ve Çiklerle ittifak yapmışlardı.

İslam kaynaklarında da Dokuz Oğuzlar hakkında bilgiler vardır. Mesela Hududül-alem'e göre kuzeylelerinde Kırgızlarla komşu olup nüfus bakımından en kalabalık Türk ülkesi di. Yazları ve kışları kendilerine uygun topraklara göç ederlerdi. Ülkelerinden güzel misk, siyah, kırmızı ve çizgili tilki kürkleri, gri sincap, samur, kakum, fenek, sabica kürkleri, hutüvv boynuzları, yak öküzü derileri gelirdi. En önemli hayvanları koyun, at ve sığır idi. Türklerin en zenginleri bunlardı. Ayrıca onlara ait on yedi yer isminden bahsedilmektedir.¹⁰²

To-lan-ke 多覽葛:

Bu boy 647 yılından önce tarihî kaynaklarda görülmez. Söz konusu tarihte Sir Tarduşların kurduğu siyasi gücün yıkılması üzerine ortaya çıktılar. Tola Irmağı'nın kenarında yaşıyorlardı. On bin iyi yetmiş asker çıkarabiliyorlardı. Hiçbir zaman Çin ile temas kurmadıkları hâlde bahsettiğimiz tarihten sonra T'ang İmparatorluğu tarafından tanındılar.

Onların idarecisi (erkin) Mo (bey?) Uygurlarla birlikte Çin sarayına gitmiştir. 650 yılından sonra Doğu Göktürk ülkesinde yapılan teşkilatlanmada Yen-jan Tao-tu-fu'luğu sınırları içinde yer aldılar. Onların reisinin unvanı sağ büyük generali idi. O ölünce Sai-fu, büyük ilteber unvanıyla askerî valiliği devam ettirdi.¹⁰³

98 İhe Hüşotu, D, 16.

99 Şine Usu K, 3.

100 Şine Usu, K, 5.

101 Şine Usu, D,10 vd.

102 *Hudud'ül alem*, s. 94, 95; Şeşen, s. 61, 62.

103 Tung Tien 1081a; Wen-hsien T'ung-k'ao 2699b; Hsin T'ang Shu 217B, s. 6142.

Töles(682'den sonra):

II. Göktürk Devleti'nin kuruluşuna katılıp bağlananlar arasında da Töles adı geçmektedir. Buna göre Tölesler o zamanki merkezin doğusunda idiler.¹⁰⁴ Burada Töles adı yukarıda işaret edildiği gibi genel bir ad değil belirli bir kabilenin adı olarak düşünülmelidir. Bu yüzden ayrı başlık altına aldık. Bilge Kagan'ın idaresine göre II. Göktürk Devleti tam anlamıyla teşekkül ettikten sonra Töles ve Tarduş halkları düzenlenmiş, yabgular onların üzerine idareci olarak gönderilmiştir.¹⁰⁵

Uygur Devleti'nin her alanda gerçek yükselticisi olan Bayan Çor, Şine Usu Yazıtı'nda kendi ağzından hâkim olduğu boyları sayarken Töleslerden başlanmaktadır.¹⁰⁶

T'u-ju-ho'lar 吐如紇:

Tola Irmağı civarında yaşayan ve urug durumunda bulunan T'u-ju-ho'lar, yanlarında varlığını sürdüren diğer boylarla birlikte yirmi bin asker çıkarabiliyorlardı.¹⁰⁷

Tu-po'lar 都 播:

Tu-polara aynı zamanda Tu-p'o da derler. Onların toprakları kuzeyde Hsi-ao-hai ile, batıda Kırgızlar ile güneyde Uygurlar ile sınırlıdır. Üç boya ayrılmışlardır. Her biri kendini idare eder. Onların geleneğinde yıl zaman yoktur. Otları toplayıp kulübe yaparlar. Ziraati bilmezler. Topraklarında yüzlerce ot vardır. Bunların kökünü toplayarak yemek yaparlar. Kuş, balık yabani hayvan yakalayıp yiyecek yaparlar. Samur kürk ve geyik derisi elbiseleri vardır.

Yoksullar yakaladıkları kuşların tüyünü elbise yaparlar. Evlenirken zenginler at sunar. Fakirler ise geyik derisi ile ot kökü verirler.

Ölüleri ağaç kutu ile dağın içine ya da ağaçların üzerine koyarlar. Gömerken ağlayıp inerler, bu gelenekleri Göktürklerle aynıdır.

Cezalandırma yoktur. Mal çalanlar çaldıkları malın iki katını geri öderler. Chen-kuan saltanat devresinin yirmi birinci yılında (648) Kurıkanların saraya gelmesi sebebiyle onlar da elçi gönderip Çin ile ilişki kurdular.¹⁰⁸

104 Tung Tien 1081a; Wen-hsien T'ung-k'ao 2699b; Hsin T'ang Shu 217B, s. 6142.

105 Bilge Kagan, Güney, 13.

106 Bilge Kagan, Doğu, 12.

107 Şine Usu, K, 1.

108 Pei Shih 99 aynı yer; Suci ShuS 84 aynı yer.

Tongralar 同羅 (T'ung-lo):

Tonra Boyu, 603 yılı dolaylarına ait verilen listelerde adlarına rastlanan önemli boylardandır. Tola Irmağı civarında P'u-ku, Wei-ho, Bayırku, Fu-lo gibi sayıca kuvvetli boylar arasında idiler.¹⁰⁹ Ancak, daha sonra Sir Tarduşlara bağlanmışlardır.

Tonraların Göktürklerle aynı geleneklere sahip oldukları bildirilmiştir.

Sir Tarduşların kuzeyinde To-lan-koların doğusunda bulunuyorlardı. Başkente mesafeleri on yedi bin beş yüz li olup durumları iyidir. Otuz bin asker çıkarıyor durumda gösterilmeleri onların kuvvetine işaret etmektedir. 628 yılında Doğu Göktürk Devleti'nin zayıflayıp yıkılmaya yüz tutması üzerine serbest kalıp Çin sarayına elçi gönderdiler. Bundan uzun zaman sonra kendiliklerinden Çin'e tabi olmayı rica ettiler. Onların için Kuei-lin askerî valiliği ihdas edildi. Reisleri ilteber Shih-chien Çor'a Sol ling büyük generalliği tevcih edilip askerî vali makamına tayin edildi.

682 yılında II. Göktürk Devleti kurulduğunda Tonyukuk'a Oğuzlardan bir kaçak (küräg) gelip, Dokuz Oğuzların üzerine yeni bir kağanın çıktığını ve söz konusu kağanın Çin'e General Ku'yu gönderirken, Kıtanların üzerine Tongra Eşim adlı bir elçiyi Göktürlere karşı ittifak için yollamıştır.¹¹⁰ Buradan hareketle Tongraların bu sırada kesinlikle Dokuz Oğuzların içinde bulunduğunu anlayabiliriz.

716 yılında II. Göktürk Kağanlığı'na kaşı başlayan seri isyanlarda Tongraların adı geçmektedir. Kül Tegin, Karluklar, Azlar, İzgiller, Dokuz Oğuzlar, Edizler, Oğuzlarla savaşmış her birinin isyanını teker teker bastırdıktan sonra Tonga Tegin'in cenaze töreni sırasında Tongralardan bir gurup yiğit on eri öldürmüşlerdi.¹¹¹

742 yılında reisleri A-pu-sse on binden fazla çadır ahalisiyle gidip Çin'e teslim oldu. Shuo-fang'da ikamet ettirildiler, Sarı Irmak'ın güneyindeki topraklar onların ihtiyaçlarını karşılamak üzere verildiği gibi on binlerce top kumaş bağışlandı. Onların yüzünden He-ch'ü'deki topraklar boşaldı. On sene sonra isyan ettiler. Bütün kabile boyları nehirden geçirttirilerek çölün kuzeyine döndüler. Arkasından Uygurlar tarafından yıkıldılar ve haklı etrafa dağıldı. A-pu-sse, sonradan Karluklara sığındı. Pei-t'ing özel idarecisi Ch'eng-ch'ien-li onunla konuşup Çin'e teslim olması için ikna etti. Neticede götürüldüğü Çin başkentinde öldürüldü.

109 T'ung Tien 1081a; Hsin T'ang Shu 217B, s. 6144; Wen-hsien T'ung-k'ao 2699a.

110 PS 99, s. 3303; SS 84 1879.

111 Tonyukuk, 8, 9.

Aradan zaman geçip An-lu-shan isyan ettiğiğinde onun askerlerini yağmalayıp kullandı. Unvanı Ye-luo-ho olan birisi onların bir grubunun başında görülmektedir. Bildirildiğine göre Ye-luo-ho konuşması becerikli biri idi.¹¹²

Wei-ho'lar 韋 紇:

Tola Irmağı'nın kuzeyinde P'u-ku, T'ung-lo, Wei-ho, Pa-ye-ku ve Fu-lo'lar vardır. Bunlar bir erkinde birleşmişlerdir.¹¹³ Bu boy Uygurların atası olup onların tarihte ilk defa zikredilmeleridir.

2-Moğol Kabileleri

Erken dönemde 10. asır öncesi tarih sahnesinde çok sayıda Moğol kabilesi vardır. Bunları daha çok Proto-Moğol olarak adlandırabiliriz. Sayılarını 118'e kadar çıkarmak mümkündür.¹¹⁴ Moğol ve Türk tarihi açısından mühim olan bu kabilelerin önemli olanlarına bakalım:

Hsi'ler 奚:

Wu-huan Dağları'nda yaşayan Hsiler Wei Hanedanı döneminde (385-549) K'u-mo-hsi olarak adlandırıldılar ve T'ang döneminde (618-907) de tekrar Hsi hâline geldiler. Eskiden Tung-hu (Tunguz)'ların bir parçası oldukları bildirilen Hsilerin hayat tarzlarının ve geleneklerinin Göktürklerle aynı olduğu vurgulanmıştır. Diğer taraftan sürekli göç ettikleri, keçe çadırlarda oturdukları, ilginç bulunarak ifade edilmiştir. Ayrıca avcılıkta usta oldukları, bir çeşit darı yetiştirdikleri, ağaçtan havanları bulunduğu, üç ayaklı kaplarının topraktan olduğu, iyi atları ve kara koyunlarının mevcudiyeti bildirilmektedir. To-pa devrinde Hsi kabilesinden birtakım kimseler yükselmiştir. Bu kabile Kıtanların kuvvetlendiği devirde onların bir kolu olarak gösterilmektedir.¹¹⁵

Kıtan'lar 契丹:

Kıtanlar ilk defa MS dördüncü yüzyılın ikinci yarısında Güneybatı Manchurya ve Doğu Moğolistan'da görülürler. K'u-mo-hsi'lerden ayrı gösterilseler de aynı gruba dâhildirler. Wei zamanında (385-549) bunlardan ayrılmışlardır. Haraç olarak at verirler. Bunlardan bir kısmı Kao-li (Kore)'de yerleşmiştir. Bunların âdetleri Mo-holarinkine benzerdir. Ağaç mezarları vardır (Mezarları ağaç üzerindedir). Naaş üç yıl sonra yakılır. Ölümlere av bolluğu için dua ederler. 72 kabileden müteşekkildirler. Atlı arabaları vardır. Tung-hulardan çıkmışlardır. Âdetleri Türklere benzer. Çadırda saklanmış ve yardım veren bir ölü

112 Kül Tegin, Kuzey, 7; Bilge Kagan, Doğu, 31.

113 T'ung Tien 1080c; Hsin T'ang Shu 217B, s. 6140-41; Wen-hsien T'ung-k'ao 2699a; T'ai-p'ing Huan-yü Chi 198, s. 736.

114 Pei Shih 99, aynı yer; Sui Shu 84, s. 1879.

115 Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 181-186.

kafası veya yabani domuz kafası ile büyü yaparlar. Kitanlar bir savaştan evvel veya ilk ve son baharlarda atalarına bir ak at ve kara öküz kurban ederler.

Kitanların menşe efsanesine göre kır ata binmiş bir erkekle, koyu renkli sığırlarla çekilen bir arabaya binmiş bir kız iki ırmağın birleştiği yerde buluşmuşlar birbirleri ile evlenmişler ve böylece Kitanların sekiz eski kabilesinin cetleri olmuşlardır.¹¹⁶

K'u-mo-hsi 庫莫奚:

Kuzeyde bir dağ kabilesi olarak tarih sahnesinde beliren K'u-mo-hsiler, dördüncü yüzyılın ikinci yarısında Güneybatı Mançurya'da ve Doğu Moğolistan'da görünmektedirler.

Başka bir kaynağın ifadesine göre Tung-hu Yü-wenlerin bir başka koludurlar. Hsien-piler tarafından ağır bir bozguna uğratıldıktan sonra Ju-ho-chu, Mo-ho-fu, Ch'i-ku, Mu-kun, Shih-te olmak üzere beş gruba ayrılmışlardır. Memurluk unvanları Türk unvanlarının aynıdır. Türkler gibi göç ederler. İyi avcı olup arabaları bulunmaktadır. Darıdan lapa yaparlar. Bunlar 388 yılında To-palar tarafından mağlup edilmişlerdir. 480 ve 490 yılında To-pa ülkesine akın yapmışlardır. Son akınlarından itibaren onlarla ticaret yasak edilmiştir. Ertesi yıllardan itibaren To-pa Devleti'ne yıllık haraç elçilikleri göndermişlerdir.¹¹⁷

Meng-wu:

T'ang Hanedanı döneminde (618-907) kalabalık Shih-wei kabilelerinin bir kısmına işaret etmektedir. Bu kabile büyük ihtimalle Moğol isminin Çince yazılışı olan Meng-ku kelimesinin ilk yazılışdır.

Shih-wei 室韋:

Ülkeleri Wu-chihlerin kuzeyinde bulunmaktadır. Shih-weilerin genellikle Hsien-pilerin devamı olduğu düşünülmüştür. Kitanlarla da akrabadırlar. Ülkelerinde en çok darı, buğday ve yabani hububat yetiştirirler. Samur çok bulunur. Yazın şehirlerde otururlar, kışın göç ederler. Erkekler toplu saç bırakırlar. Boynuzdan yayları ve okları vardır. Kadınların bağlı saçları vardır. Hep ak geyik tüyünden yapılmış ceket ve pantolon giyerler. Şarap yaparlar. Çoğunlukla zincir şeklinde boyunlarına taktıkları kırmızı inci zenginliğin göstergesidir. Güney Shih-weileri ovada yaşarlar. Yazın kuzeye çekilirler. Orada sivrisinek ve hayvanlara karşı ağaç üstündeki yuvalarda yaşarlar. Elbiseleri Kitanlarınkı gibidir. Öküz arabaları vardır. İkametgâhları Türklerin keçeli arabaları gibi, fakat hasırdandır. Pen Shih-weiler, Kuzey Shih-weilerinden daha kuzeyde otururlar. Evlerini kayın ağacı kabuğu ile örterler. Kültürleri Kuzey

116 Wei Shu 113; Hsin T'ang Shu 219; Wen-hsien T'ung-k'ao, 2717c.

117 Pei Shih 94, Swei Shu 83; T'ung Chih 200; Chin Shu 24

Shih-weileri ile aynıdır. Kışın mağaralarda yaşarlar. Kuzey batıda büyük Shih-weileri vardır. Dilleri Kitanlarınkine benzer. Üç yıllık yas törenleri bulunmaktadır. Ağaç üzerinde mezarları vardır. Kız kaçırma suretiyle evlenirse de yine de hediye verilir. Kore'den demir alırlar. Dullar bir daha evlenmezler. Avcılık ve balıkçılık ile uğraşırlar. Ölülerini her köyün ortak olarak yaptığı ağaç yatağa koyarlar.

Kitanlarla yakınlıkları sık sık vurgulanmıştır, kaynaklar tarafından. Yine Kitanlara bağlı Kara Arabalı Shih-weiler vardır. Salları ve posttan (kürk-deri) kayıkları vardır. Atlarının eğer ve gemleri hasırdandır. Uyumak istedikleri zaman buz içine ev kazarlar, üzerine hasırlar örterler. Kadınlar ellerini dizlerinin üzerine koyarak otururlar. Memleketleri fakirdir, çiftçilik az gelir getirir. Koyunları yok, atları azdır. Çok domuz ve sığırları mevcuttur. Âdetleri Moholarinkine benzer. Sözleşmeden önce kız kaçırlar. Çeyiz olarak sığır ve at verirler. Kadın çocuk doğuncaya kadar ailesinin yanında kalır. Kuzey Shih-weiler kışın dağlardaki mağaralarda otururlar. Sığırları çoğunlukla soğuktan kırılırlar. Bunlarda pek çok geyik vardır. Avla geçinirler. Deri elbise giyerler. Karın altındaki çukurlara düşmek tehlikesine karşı sırtlara binip geçerler. Çoğunlukla samur avcılığı ile yaşarlar. Bazılarının balık derisinden elbiseleri vardır. Tahta üzerine deri geçirerek kayıklar yaparlar. Ülkelerinde demir, bakır, altın ve gümüş çıkarılır ve bizzat demir ve bakırdan iyi aletler yapmasını bilirler.

Ata egemenliği hâkimdir.¹¹⁸

Chü:

Bayırkuların doğusunda yaşayan Chü halkı, ehli hayvan olarak yalnız geyik beslerler, bunları arabaya koşarlar. Üzerlerine binerler. Postunu elbise olarak kullanırlar. Evleri ağaç dallarındandır.

Wa-chie-tse:

Kitanların kuzeydoğusundadırlar. Çok iyi süvaridirler. Ata eğersiz binerler. İyi yay kullanırlar, uzun ok ve yayları vardır.

Wu-liang-hsia:

Bunlar Han Hanedanı zamanındaki Hsiler ve sonraları K'u-mo-hsi olarak anılanlardır. Yü-yang'ın kuzeyinde ve Amur Irmağı'nın güneyinde yaşarlar. Urenhay Moğollarının bunlar olduğu düşünülmektedir.¹¹⁹

118 *Wei Shu* 2; *Wei Shu* 100; *Pei Shih* 94; *Hsin T'ang Shu* 217B.

119 *T'ai-p'ing Yü-lan* 1000; *Hsin T'ang Shu* 219B.

Netice:

Neticede yukarıda bahsettiğimiz kabilelerin bugün Moğolistan'da yaşayan Moğolların ataları olduğunu söyleyebiliriz. Farklı adlar altında zikredilmelerine rağmen Çin kaynakları onları birlikte ele almaktadır. Kaynaklarda yazma süreci Han Hanedanı döneminde başlar ve T'ang Hanedanı döneminde sona erer. Kabilelerin büyük kısmı göçebedir, ancak şüphesiz bazıları tarımla iştiغال ediyorlardı. Sığır ve koyun yetiştiriciliği en yaygın meslek olarak görülmektedir.¹²⁰

Büyük Hun İmparatorluğu zamanında Hunlar, Göktürk Devletleri zamanında Göktürkler (Türkler) parametre komundadır. Bütün kabileler bu siyasi kuruluşlar esas alınarak değerlendirilmektedir.

Bir bakıma Shih-wei kültürünün 10. yüzyıldan önce Moğol kültürünün temeli olduğu söylenebilir. Bu da Türk ve Moğol kabileleri arasında çok sıkı bir kültürel ilişki olduğunun göstergesidir. Zaten kaynaklar, sıklıkla Proto-Moğol kabilelerinin kültürlerinin Hun ve Göktürk kültürlerine benzediğini söylemektedir. Hunlardan itibaren araba evler, boynuzdan yapılmış yay ve altı düz kayak kullandıklarını görmekteyiz. Birçok açıdan unvanların benzerliği bize Türk Moğol yakınlığına da işaret etmektedir. Türklerle Moğollar arasında bu benzerlikler ve yakınlık bulunuyorken Mançu'(Tunguz)larla aynı durum söz konusu değildir.

Shih-weiler hakkındaki tarihî kayıtlar çok şey ifade etmektedir. Coğrafi bölgelere göre dağılan çok sayıda Shih-wei alt boyu vardır. Bunlar birbirinden bölgelere göre ayrılmaktadır. Kuzeyde oturan bunlardan biri daha çok Sibirya kültürlerine yakındı. Güneyde yaşayanlar ise daha çok çobanlıkla uğraşıyordu. Kuzeyde bulunanlar ağaç kabuğundan evlerde, araba evlerde, deriden elbiseleri, balık derisinden elbiseleri, altı düz kayakları, vesair eşyaları vardı. Tarımla uğraşıyorlardı. Türk kabileleri ile temel fark domuz beslemeleri ve mezarlarını ağaçlarının üzerlerine yapmalarındı.

Yukarıda da söylediğimiz gibi Orta Asya bozkırlarının tarih sahnesinde birlikte görünen Türkler ve Moğol kökenli topluluklar, 10. yüzyıla kadar birlikte yaşadılar. Her türlü kültürel ve siyasi ilişkiyi geliştirdiler. Bu ilişkiler yumağı çok yakındı ki bazen Türk kabileleri Moğollaşıyor, bazen de Moğol kabileleri Türkleşiyordu. Bu durumun sonucu olarak kaynaklar çoğu zaman herhangi bir kabilenin Türk mü yoksa Moğol mu olduğuna karar veremez. Türklerle Moğolların bir olduğunu söyler. Neticede bu durum Türklerle Moğollar arasında kesin bir sınır çizmeyi zorlaştırır. Ne zaman bir Türk boyu büyük bir devlet kursa, Moğol kabileleri ona itaat ediyordu. Ne zaman bir Moğol kabilesi

120 Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 55-61.

büyük bir devlet kursa, ona Türk kabileleri bağlanıyordu. Kökeni Türk ya da Moğol olsun büyük devletler çözüldüğü zaman batıda ve doğuda bütün kabileler bağımsız hareket ediyorlardı. Bunların içinden Çin'e gidip yerleşenler orada aynı kaderi paylaşıp Çinlileşiyorlardı.

Bibliyografya:

- CHAVANNES, Édouard, *Documents sur les Tou-kioue Occidentaux*, s. 74, Paris 1941.
- CHAVANNES, Édouard, *Notes Additionnelles sur les Tou-kiue(Turc) Occidentaux*, Paris 1941.
- CHRISTIAN, David, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Oxford 1998.
- CZEGLEDY, Karol, *Turan Kavimlerinin Göçü* (Terc. G. Karaağaç), İstanbul 1999.
- ÇANDARLIOĞLU, G., *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı*, (İÜ Ed. Fak. yayımlanmamış doçentlik tezi, 1972).
- Divan-u Lugat'it-türk, I, II,III* (B. Atalay tercümesi), Ankara 1987.
- DONUK, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdari Askeri unvan ve Terimler*, İstanbul 1988.
- EBERHARD, Wolfram, *Çinin Şimal Komşuları*, Ankara 1942.
- HAMILTON, J., "Toquz Oguz et On Uygur", JA, CCL, 1, 1962, s. 23-63.
- Hsin T'ang Shu 新唐書 (Wo Yang-hsiou ve Sung Chi tarafından 1060 yılında tamamlanmıştır. 1985 T'ai-pei baskısı kullanılmıştır) 217B.
- Hsüe Tsung-cheng, *T'u-chüie Shih*, Pekin, 1992.
- Hudud'ül alem*, "The Region of the World" A persian Geografy (İng. Terc. V. Minorsky), London 1937.
- İstoriya Sibiri I*, Moskova 1968.
- İZGİ, Ö., *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, Ankara 1987.
- J. R. Hamilton, *Les Ouïghours à L' époque des Cinq Dynasties D'après les Documents Chinois*, Paris 1955.
- Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken I- II*, Wiesbaden 1958.
- MACKERRAS, Colin, *The Uighur Empire According to T'ang Dynastic Histories*, Canberra 1968.
- MACKERRAS, Colin, *The Uighurs, The Cambridge Earl History of Inner Asia*, s. 320 vd., Cambridge 1990.
- MERÇİL, Erdoğan, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ankara 2000.
- MINORSKY, V., "Tamim İbn Bahr's Journey to the Uyghurs", *BSOAS*, 1948, s. 281 vd.
- Moğolların Gizli Tarihi* (Terc. Ahmet Temir), Ankara 1986.
- MORI, M., "On Chi-li-fa (Eltabar/eltebir and Chi-chin (İrkin) of the T'ie-le Tribes", *Acta Asiatica* 9, s. 31-36, 1965.
- ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Sino-Turcica*, Taipei 1964.
- Pei Shih 北史99.

- PRITSAK, O., “Karahanlılar”, *İslam Ansiklopedisi* VI, s. 260.
- PULEYBLANK, Edwin G., “Some Remarks on the Tokuzoghuz Problem”, *UAJBr*, 1956, s. 28-35.
- SALMAN, Hüseyin, “Basmillar ve Beşbalık Bölgesinin Diğer kabileleri”, *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, s. 166, 1991.
- SİNOR, D., *The Cambridge History of Inner Asia*, Cambridge 1990.
- Suei Shu 隋書84.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök Türkler II*, Ankara 1999.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök Türkler I*, Ankara 2002.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Karahıtay”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 24, s. 415-416.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Kutlug Kagan ve II. Gök Türk Devletinin Kuruluşu”, *Bir Dergisi* 4, 1995.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış”, *Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, s. 234-243, İstanbul 1993.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Gök Türklerin Sonu ve Belgeleri”, *Belleten*, 236.
- T'ai-p'ing Huan-yü Chi 太平寰宇記 (Ts'un Ch'eng-mien yayını Pekin 1955) 198, s. 743.
- T'ung Tien 通典 (801 yılında Tu Yu tarafından yazılmıştır. Burada 1935 Shang-hai baskısı kullanılmıştır) 1081a;
- TOGAN, Z. V., *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1980.
- Wen-hsien T'ung-k'ao 文獻通考 (Ma Tuan-lin tarafından 1254 yılında yazılmıştır, 1935 Shang-hai baskısı kullanılmıştır) 2699b;